

Kettőjük hatatalmi versengése és a két rész önálló fejlődése 1054-ben az egyházi szakadáshoz vezetett.

¹⁰ *De unitate ecclesiae*, 6.

¹¹ Peabody, G. F.: *Á lélek egyháza*. 1935, 26.

¹² *Orthodoxy: Its Truths and Errors*. Boston, 1875. Lásd: *KerMagv* XII. évf. (1877), 340.

¹³ *The Works of William Ellery Channing*. D. D. Boston 1886. 428—445.

¹⁴ *Hittan*. Kolozsvár, 1902. 95.

¹⁵ *Hit és vallás*. Cluj—Kolozsvár, 1948, 92, 94.

¹⁶ Wieman, H. N.: *The Wrestle of Religion with Truth*. New York, 1927. 136—137.

¹⁷ Wieman, H. N.: *Religious Experience and Scientific Method*. London, 1971. 246.

¹⁸ Lásd: Wilbur, E. M.: *A History of Unitarianism* II vol. Cambridge, 1952; *The Works of William Ellery Channing D. D.*, Boston, 1886; *Channing Ellery Vilmos válogatott művei* VI. kötet. Kolozsvár, 1870—1881; Parker, T.: *Views of Religion*. Boston, 1906; McLachlan, H.: *The Unitarian Movement in the Religious Life of England. Its Contribution to Thought and Learning*. London, 1934; Holt, R. V.: *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*. London, 1952.

Dr. PAUL PHILIPPI

SYLVANUS ÉS TRANSZILVANIA*

Adatok a vallási türelem történetéhez a 16. században

A két címszó mögött az európai vallási türelem történetének egy kicsi, de drámai fejezete húzódik meg, amely a 16. század 70-es éveiben Heidelberget és Erdélyt összekapcsolta. Sylvanus tulajdonképpen nem volt heidelbergi. Ő, amint ez később kiderül, ladenburgi lelkész volt, és mint ilyen, Heidelbergben szuperintendensként működött¹, de az itteni egyetemmel is élénk kapcsolatban állt, és azon heidelbergi teológusok közt rangban a legidősebb volt, akik az erdélyi unitarizmusmal kapcsolatot kerestek, egyben azonban a legragikusabb egyéniség is. A Heidelbergben élő antitrinitáriusok egyik képviselője volt.²

Ismerjük meg Sylvanus életének fő szereplőit. Kezdjük először a főszemélyek bemutatásával. Erdélyben mindenekelőtt a szászországi Pirnából származó Johann Sommert³ ismerték, továbbá a Chios szigetén született Jacobus Palaeologust, aki magát a bizánci császártól származtatta,⁴ és Giorgio Blandratát, az olaszországi Saluzzoból származó orvost.⁵

* Megjelent a *Sylvanus and Transsylvanien* címen; rövidített szöveg, magyarra fordította dr. Nagy Jenő

Sommer 1569-ben Moldván, Brassón és Besztercén át került Kolozsvárra. Moldvában főideológusa lehetett a humanista Jacobus Basilicusnak, aki „Despot Vodă“ fejedelemeként 1561—1563 között megkísérelte a nyugati reformokat Moldvába bevezetni, és egyfajta reformációval összekapcsolni, amelynek antitrinitárius jelleget tulajdonítottak.

A humanizmus és unitarizmus közötti kapcsolat Olaszországból kiindulva, Genfen, Bernen és Zürichen át egyfelől Lengyelország és Erdély irányában alakult ki, másfelől a Németalföld felé. Heidelberg ez utóbbi irányában fekszik, de az elsőnek a reflexiói is érintették, amint ezt később látni fogjuk. Erdély területén a humanizmus és az unitarizmus kapcsolatáról a Brassó, Beszterce és Kolozsvár közötti háromszögön belül lehet szó, tehát nem véletlen az, hogy Johann Sommer, aki Moldvából menekült, éppen ezt a három várost ebben a sorrendben kereste föl.

Palaeologus 1572 táján Olaszországon, Csehországon és Lengyelországon át jött Kolozsvárra. Ő az ószövetségi törvénynek a zsidóság számára való további érvényességét képviselte, emellett azonban a szakramentumok nélküli erkölcsi pogány-kereszténységet is. A mohamedánok Koránját is helyénvalónak tartotta, amelynek tanításai a keresztény hittel egyeznének. A mohamedánok a zsidók és a keresztények mellett mint harmadik nép alakultak ki, mert az egyházban Isten szentháromságáról tévtanok terjedtek el. A dogmák különbözősége azonban az üdvösség szempontjából számára lényegtelenek, ezért türelmesnek kell lenni.

Az Ószövetség és a Korán, az unitarizmus és a türelem nagyraértékelése ebben az összefüggésben fontos és egymással összekapcsolódó fogalmak Jacobus Palaeologus számára.

Végül a harmadik külföldi, Giorgio Blandrata 1563 óta János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa volt. Piemontból származott és Genfen, Bernen, Zürichen és Lengyelországon át jutott el Erdélybe. 1565-től kezdve Blandrata magát antitrinitáriusnak vallotta, és a fiatal fejedelmet is megnyerte tanainak. A kolozsvári szász származású Dávid Ferencben és Heltai Gáspárban nézeteinek teológiai képviselőire talált. Általuk lett az életképes keleteurópai unitárius egyház, amely Erdélyben ma is töretlen folytatásban létezik.

Heidelberg vonatkozásában két ellentétes személyi csoportot, illetőleg pártot kell megkülönböztetnünk, és ezeket a minket foglalkoztató esemény előjátékába bevonnunk.

Mint ismeretes, ekkor uralkodik 1559-től Jámbor Frigyes választófejedelem. Ő Pfalzt a lutheranizmusról a kálvinizmusra téríti át, de ebben az összes evangélikusokat egymással össze akarja békíteni. Ennek a kettős célnak a szolgálatában áll többek között a Heidelbergi Káté megszerkesztése 1563-ban Zacharias Ursin és Caspar Olevian teológusok által, akik közül az utóbbi trieri származású kálvinista. Annyira szigorú, hogy Pfalzt nemcsak a lutheránus maradványoktól akarja megtisztítani, hanem a Zwinglit követő zürichi egyházszervezet ellen is küzd. Mindenekelőtt azt szeretné, hogy az egyházi fegyelmet — genfi mintára — az egyháztanács maga gyakorolja, és nem úgy, ahogy Zürich, ahol ezt világi hatóság végzi. Semmi esetre sem mond le az egyházi fegyelemről, amint ezt a lutheránusok teszik: „sürgetni szükséges az egyházban a kormányzás kötelezettségét“.⁷

Oleviannak fontos harcostársa lesz az itáliai Hieronymus Zanchi, aki Bergamoból Graubündenben, Genfen és Strassbourgon át jön és lesz Hei-

delbergben az Öszövetséget képviselő egyháztanács tagja. Ebben a tanácsban, Olevian vezetése alatt az 1570-es évek kezdetétől, az ún. diszciplinisták (egyházi fegyelmet követelők) szigorú kálvinista pártja uralodik. Képviselőik közé tartozik Olevian, Ursin és Zanchi.⁸

Velük szemben áll egy inkább Zwingli-érzetű csoport, amelyik a Zürich melletti Badenből származó orvosprofesszor, Thomas Erast körül tömörül. Erastot már 1557-ben Pádovából Heidelbergbe hívják. Erast körül csoportosultak a város lelkészei és az egyetem nem-teológus tanárai,⁹ úgy, hogy a diszciplinistáknak és ezek ellenfeleinek — mi őket antidiszciplinistáknak nevezhetnők — a szembenállása a két párt közötti viszályá éleződött ki. Az egyik oldalon áll az egyháztanács a teológiai fakultással,¹⁰ a másikon az egyetem többi része és a választófejedelem politikai testülete (grémium), a „magas tanács“. Az egyháztanács nemcsak az egyházi fegyelmet akarta, hanem a politikai hatalmat¹¹ is, az ellenfél azonban mindkettőt elutasította.

Az Erastot követő ellenfelek soraiban négy lelkésszel találkozunk, akik közül három az esemény főszereplője: az 1560-ban a heidelbergi Péter-templomhoz kinevezett sváb Adam Neuser¹², a Kaiserslautenből származó szintén sváb diakónus, Matthias Vehe Ballenbergből,¹³ Jakob Suter, Feudenheim lelkésze Ravensburgból, és végül a déltiroli származású ladenburgi szuperintendens, Johannes Sylvanus, akit a választófejedelem különösen sokra értékelt.

Sylvanus 1555—1560 között a würzburgi egyházmegyének volt katolikus papja. Megjegyzendő, hogy már Würzburgban a kanonokok között fölmerült annak a gyanúja, hogy Sylvanus eretnek, bár a püspök őt továbbra is pártolta. A kanonokok gyanúja nyilvánvalóan nem volt teljesen alaptalan. Mert Sylvanus a regensburgi birodalmi gyűlésen, amelyen ő 1556-ban egyik kanonok kísérőjeként részt vett, valóban lutheri hatás alatt állónak látszott. Az a mód, ahogy ezt a hatást később leplezte, igazoltnak tűnhet, mert Sylvanusról azt mondják, hogy ő mint lelkész a felekezeti vitákat kerülte.¹⁴ Würzburgban azonban éppen ezt várták tőle. Ezért Sylvanus Württembergben állapotott meg, ahol magát a hercegnek írásos vallomással ajánlotta be; ezt a sváb reformátor, Johannes Benz így ítélte meg: „egy neofitának ez igen éles.“¹⁵

Sylvanus mégis elnyerte a lelkési állást Calwban és írásaiban szigorú Luther-követőnek mutatkozott. A híresztelések azonban, miszerint Sylvanus titokban Zwingli híve lenne, nem némultak el. A lutheránus Württemberg egyházi szolgálatából 1563-ban valóban a református Pfalz egyházához állt át, és Jámbor Frigyestől támogatva elkezdett antilutheránusként polemizálni. Heidelbergben a 60-as évek alatt a kálvinisták és diszciplinisták, akik Erast körül csoportosultak, egymással szemben szívsós vitákat folytattak. „Jogászok és orvosok“ voltak azok, akik a fejedelemnél elérték, hogy Sylvanust kinevezze.¹⁶ Sylvanus bizonyára ajándékozott arra, hogy a heidelbergi bibliafordítás munkájában közreműködjék. Noha ő az udvarban való ismeretségét jószerével annak köszönhette, hogy a lelkési szolgálatban Oleviant helyettesítette, magát még ekkor is magabiztosan Erast követőinek antidiszciplinista táborához tartozónak vallotta, amikor Frigyes az Olevian köré tömörült kálvinista diszciplinisták „genfi“ irányzatának hovatovább engedett. Ugyanakkor Sylvanus a kihangsúlyozott, sőt burkolt zürichi úrvacsora-tannak és krisztológiának ad hangot.¹⁷

A teológiai megfontolásoktól függetlenül megérthetjük, hogy Sylvanus a diszciplína-tan ellen volt, ha megismerjük híveinek nehezteleit. Ezek például egy gyermeket Mária névre akartak vele megkereszteltetni, ő azonban a leánykát Christiane névre keresztelte. Minthogy azonban az egyháztagnak ezért az önkényeskedésért rá megnehezítettek, Sylvanus még durván is viselkedett velük szemben. Mégis úgy tűnik, hogy nem e fegyelmezetlen lelkészi zsarnokság miatt került az egyháztanács-csal összeütközésbe,¹⁸ mert Sylvanus korábbi kanonokát, Vehet az egyháztanács mint antidiszciplínistát üldözte, noha őt Sylvanusszal ellentétben gyülekezete kedvelte. Sokkal inkább úgy látszik, hogy Sylvanus végzeté a szabadelvű teológiai felfogása lett, és ezzel kezdődik a bonyodalom, amelyik őt Erdéllyel összekapcsolja.

Az erdélyi országgyűlés 1568-ban ismeri el negyedik „bevett“ válásként az unitarizmust (a református, az evangélikus [lutheránus] és a római katolikus vallás mellett).¹⁹ Ugyanebben az évben jön Heidelbergbe Erast körébe néhány svájci. Ezek között van Simon Simonius Lucából, aki a genfi egyház megbízásából már korábban tárgyalt az erdélyi antitrinitárius udvari orvossal, Giorgio Blandratával. Simonius az Erdélybe való kivándorlás gondolatával foglalkozott.²⁰ Már 1564 óta ugyanis az erastianusokkal érintkezett a lengyel diákoknak egy csoportja, akikről pedig föltételezhető, hogy antitrinitáriusokként gondolkodtak.²¹

1569-ben jön Heidelbergbe a lengyel Johannes Lasitius-Lasicki, hogy a lengyel antitrinitáriusok ellen küzdjön; magával hozza az antitrinitáriusok írásait, hogy Ursin, a Heidelbergiek főszerkesztője ezek ellen szakvéleményét kinyilvánítsa. Minthogy erre Ursin nem ér rá, Sylvanus kapja e megbízatást, talán azért, mert törbe akarják csalni. Mindenesetre ilyen módon Sylvanus először jut az erdélyi udvari orvos, Giorgio Blandrata egyik művéhez, valószínűleg a „De regno Christi“ című munkájához.²²

Sylvanus hozzákezd, hogy az Ószövetségben azokat a helyeket keresse meg, amelyek alapján Krisztus isteni voltát igazolni lehetne. Minthogy azonban olyan igazoló helyet nem talál, amely a kritikai szövegmagyarázattal szemben megállna, Emanuel Tremelliora, egy zsidókeresztényre utal, aki Heidelbergben az Ószövetségről tartott előadásokat, és hallgatóit ily módon a gazdag rabbinikus szövegmagyarázatokba bevezette. Könnyű eltalálni, hogy milyen eredményre vezethetett az efféle kutatás: ahelyett, hogy az antitrinitáriusok ellen föllépett volna, maga lesz azzá, vagyis 1569 körül teljesen tudatossá lesz benne az egyházi hitről és az egyházi tanokról való jól megalapozott eltérés.

Ebből az időből származnak Sylvanusnak és barátainak első tervei, hogy Erdélybe meneküljenek. Míg azonban ezek a tervek Sylvanus előtt inkább légből kapottnak tűnnek, társa, Adam Neuser, a Péter templom lelkésze valóban előáll velük. Ő azonban Pozsony²³ környékéről visszatér, mert a nyelvi nehézségek elzárják előtte az utat.²⁴

Ekkor újabb alkalom nyílik 1570-ben, s ez a drámát elkerülhetetlenül megindítja.

Miksa császár júliusra Speyerbe birodalmi gyűlést hív össze; ezen Erdélynek egyik kiküldötte, Bekes Gáspár is megjelenik. Ő a birodalmi gyűlésen bizonyára a török elleni küzdelemről akart tárgyalni, de talán az is célja, hogy a még fiatal fejedelem, János Zsigmond számára a cle-

vei fejedelem leányának kezét megkérje. Arra is törekedett, ami pedig a heidelbergi disszidenseknek a legveszélyesebb dolog lett volna, hogy elérje Erdélynek a „birodalom rendjei“ közé való felvételét.²⁵ Sylvanus és Neuser tehát Speyerbe indult, hogy az erdélyi kiküldötteknek egy írást adjanak át (ezt Sylvanus tette volna) Giorgio Blandrata számára, továbbá, hogy megkérjék a szultánt, hogy engedélyezze a mohamedán közösségbe való felvételt (nyilvánvalóan Neuser).²⁶ De mindketten legalább az Erdélyben élő németek között akartak álláshoz jutni, mert nekik, amint ezt később kijelentették, a Confessio Transylvanorum kedvükre való volt.²⁷

A speyeri kirándulásnak a történetét a szövetség harmadik tagja, Sylvanus hajdani kanonoka, Matthias Vehe részletesen és szemléletesen leírta. Őt az egyháztanács kálvinista diszciplinistái egyházi szolgálatából felmentették, valószínűleg igazságtalanul.²⁸ Vehe Heidelbergben barátainál tartózkodott, miközben igazát a választófejedelemnél próbálta keresni. Részt vett a speyeri kiránduláson 1570 július 10-én, hogy ott — nyilvánvalóan teljesen naivul — egy elefántot lásson! A birodalmi gyűlések alkalmával ugyanis sok tinglitangli volt látható.²⁹ Speyeri tartózkodásuk alatt Sylvanus és Neuser rövid időre megvált útítársuktól. Ők ott — amint ezt később látni fogjuk — az erdélyi kiküldött szállásán tartózkodtak, és megfigyelés alatt álltak. Visszafele jövet hárman Oggersheim felé veszik útjukat, ahol Neuser fivére lelkész volt. Útközben azonban a derék Vehenek egy fogadóban hálótársa ellopta cipőjét, úgy, hogy ő Sylvanusszal Speyerbe tért vissza, hogy magának újat vegyen. Neuser pedig fivérét látogatta meg.³⁰

Hármasuk kirándulásáról Heidelbergben értesülnek és az egyháztanács rendeletére „megfigyelik“ őket. Sylvanust és Vehet Speyerből Landenburgba való visszatértükkor előbb egyfajta „illó“-örizetbe veszik. Mint-hogy őket e viszonylag laza őrizetbevétel során Heidelbergbe viszik, barátjukkal, s filozófus Grynäusszal beszélhetnek és még Neusert is figyelmeztethetik, aki Oggersheimből női áruhában azonnal eltávozik és a kelet-magyarországi Debrecenbe megy, majd onnan visszatér, és csak sokkal később Ambergben fogják el.³¹

Eközben azonban Sylvanusnak és Vehenek őrizetbevételéből kemény büntetés lesz. Őket a heidelbergi vártorony pincéjében a félelmetes nevű „Seltenleer“ büntetőben alaposan kikérdezik (vagyis megkínózzák). Ezen felül a Neusernél és Sylvanusnál végzett házkutatás során ellenük terhelő anyag kerül elő: Sylvanusnál kéziratot találnak. Ennek címe: „Az ősi hitnek az egyetlen igaz Istenről és az igaz keresztények Messiásáról, Jézusról szóló igaz keresztény hitvallás, a három személyű és a két személyű Antikrisztus bálványa ellen... Anno 1570“.³² Neusernél pedig egy a szultánhoz írt rajongó hangú írást találnak, amelyben ő magát a Korán ismerőjének és hívőjének ismeri el, és szolgálatait az amúgyis kettészakadt kereszténység megtérítésére ajánlja fel. Sőt arra szólítja fel a szultánt, hogy „a keresztények közötti széthúzást kihasználva a német birodalmat megtámadja.“³³ Neusernek ezt a lépését természetesen politikai hazaárulásnak nyilvánították. Az erdélyi kiküldött segítőkészségét pedig Speyerben elutasították, s ezt nyilvánvalóan az Erdélyben uralkodó unitarizmusra való hivatkozással. Ami az „uralkodó vallást“ illeti, bizonyára összetévesztették az erdélyi törvényhozást a németországgal, ahol minden alattvalónak az uralkodó vallását kellett követnie, ami pedig Erdélyre nem vonatkozott.³⁴ De ebbe a hibába esett nyilvánvalóan Sylvanus és

többi társa is, amikor ők az antitrinitárius „Confessio Transylvanorum” felfogásból indultak ki, amelyről bizonyára feltételezték, hogy az erdélyi németek is ennek követői voltak.³⁵

Ebben a helyzetben az egyik változat szerint Bekes Gáspár az erdélyi kiküldött átadta Miksa császárnak Sylvanus és Neuser leveleit, bizonyosságul annak, hogy a birodalomban is vannak antitrinitáriusok. A császár meg átadta a választófejedelemnek [Frigyesnek] a leveleket ezekkel a szavakkal: „Örgróf úr, most lássa, hogy mi következik Kegyelmed Zwingli-féle és kálvinista tanaiból”.³⁶

Ez lehet az oka a „Seltenleer” börtönben fogvatartottak letartóztatásának, és bizonyosan ez volt az, ami a helyzetet velük szemben kedvezőtlenül megváltoztatta. Az egyháztanácsnak ugyanis sikerült a Vehere vonatkozó álláspontját a folyamatban levő peres fegyelmi eljárásban ismét megszilárdítani. (Vehe ugyanis bebizonyította, hogy a bírák ebben az eljárásban súlyos hibákat követtek el). A teológusoknak a választófejedelemhez benyújtott ebbéli véleményező írásait csak elszörnyülködve lehet olvasni.³⁷ Mózes harmadik és ötödik könyvéből³⁸ vett bibliai idézetek alapján „az isteni jog” alapján szállnak síkra a tévhitűek ellen hozandó halálos ítélet mellett. A választófejedelem egyik, 1571. augusztus 16-án kelt leveléből megtudjuk, hogy ő ilyen ítéletről nem szívesen halalna. Arra mutat rá, hogy politikai tanácsadói a büntetés csökkentésének okait császári jogaiból kifolyólag megmagyarázhatják, és ő az említett levelében kéri „unokatestvérét, fivérét és sógorát... az ő kedveltjeit, hogy meggondolásaikban ne a teológusokra, hanem a leghűségesebb politikai tanácsosaikra hallgassanak”, hogy azután neki, Frigyesnek Sylvanus perében további tanácsot adjanak.³⁹

A hitbéli türelem kezdete Jámbor Frigyes gondolatvilágától nem álltak távol. De egyfelől a kálvini jámborság teokratikus és biblikus vonásai, másfelől pedig az egész birodalomra jellemző elképzelés, az egy országrészre jellemző vallási egység szükséges volta — olyan gondolat, amelyet a császár és a fejedelmek pedig mindenkor különbözőképpen alkalmaztak: a katolikus császár ilyen esetben az egész szent római birodalomra gondolt, a fejedelmek az ők mindenkori felségterületükre.⁴⁰

Még mielőtt Sylvanus perében hozott döntésről értesült, Neusernek sikerült 1571. május 14-én elmenekülnie talán éppen a leleményes és találatékony Erast segítségével.⁴¹ Londonon és Párizson át végülis Lengyelországba jutott.⁴² Innen 1572. áprilisában Kolozsvárra hívták a német unitárius gyülekezet lelkészének. Itt a katolikus Báthory István uralkodott, de még mindig Johann Sommer volt az iskola rektora és az unitárius vallás engedélyezett volt. Neuser azonban itt sem maradt sokáig. Iszlám-baráti vonzalmai⁴³, amelyekről a speyeri birodalmi gyűlés „török levelében” is nyilatkozott, az ottani unitáriusok körében is kellemetlen helyzetbe hozták és elkülönítették.⁴⁴ Erdélyi tartózkodásának híreről Heidelbergben is értesültek. Az akkor éppen Heidelbergben tanuló (magyar) Paksi Mihály írja, hogy ő a pfalzi hatósághoz kész tervekkel fordult, hogyan lehetne Neusert elfogni. Hogy nézeteit hathatósabban kifejezhesse, Neuser szövegmagyarázó írásokat⁴⁵ akart kiadni, ezért kinyomtatás végett Kolozsvárról a töröknek alárendelt Temesvárra ment. A török parancsnoknak gyanús volt, hogy írásait a nyomdákkal jól ellátott Erdélyben nem tudja kiadni. Az új katolikus fejedelem ugyanis megesküdött, hogy vallási dolgokban akadályokat nem támaszt. Ha pedig a kinyomta-

tást megakadályozza, akkor esküje ellen cselekszik, amit ő nem hisz.⁴⁶ Minthogy erről a dologról Erdélyben érdeklődött, Neusert addig fogságban tartotta. A fogoly teológus, hogy további zaklatásoktól meneküljön, elhatározta, hogy az iszlám híve lesz. Többé nem tért vissza Kolozsvárra, hanem Konstantinápolyban telepedett le.

Mégis, úgy látszik, nem vált teljesen mohamedánná.⁴⁷ A konstantinápolyi német követség lelkésze, Stephan Gerlach jelentéséből értesülünk, hogy Neuser ott spahiként (török lovaskatonaként) csendesesen és szorgalmasan élt és tolmácsként tevékenykedett.⁴⁸ Emellett egy ideig erdélyi barátait az Újszövetség legrégebbi kézírataival látta el, ezen kívül technikai kísérleteket végzett egy önműködő kocsival és közben ivásnak adta magát, s ez helyzetéből nem véletlenül adódott. A követségi lelkész úgy véli, hogy Neusert befolyásolhatták Krisztus istenfiúságáról vallott érvelései. Ha őt Heidelbergben ugyanilyen barátságosan kioktatják a Szentírás alapjairól és tévedéseit megcáfolják, nézeteit talán visszavonta volna. Mitán azonban őt ott fegyelmezni akarták, nem hátrált meg, hanem menekülésre szánta el magát.⁴⁹ Ez a megnyilatkozás is későbbi jelzése volt annak, hogy a diszciplínisták és az antidiszciplínisták közti vita a heidelbergiek antitrinitáriusságának kérdésében milyen mértékben játszott közre. A heidelbergi Péter templom hajdani lelkésze vérhasban, 1576. október 12-én halt meg.⁵⁰

A másik két Heidelbergben fogva tartottnak, Matthias Vehenek és Jakób Suternek nem sikerült szökési kísérletük. Őket azonban Frigyes politikai tanácsadóinak javaslatára a békeeskü⁵¹ ígéretével 1572. augusztus 26-án kiengedték a várfogságból.

Jakob Suter fővétké tulajdonképpen abban állott, hogy az erdélyiek írásait olvasta és terve volt Erdélyben letelepedni. Míg róla csak annyit tudunk, hogy Pfalzt végérvényesen elhagyta és legengedelmesebben élt⁵², addig Matthias Vehenek későbbi története valóban Erdélybe vezet, ahol ő Lengyelországból jövet 1574-ben átveszi a kolozsvári iskola irányítását. Johannes Sommer utódja lesz, aki pestisben halt meg. Vehe magát Kolozsváron mindig csak Gliriusnak nevezi.⁵³ E név mögé rejtőzik nyilvánvalóan a kurpfalzi nyomozók elől. S ez annyira sikerül neki, hogy a különben kiválóan tájékozott kortársa, a jezsuita Possevino őt lengyelnek véli.⁵⁴ Possevino „Gliriust” az Öszövetség szakemberének tartja. Dán Róbert legújabb kutatásaival Vehe-Glirius főműve, a Mattanjah-ra egy holland könyvtárban bukkant rá. A mű elemzéséből kiderül, hogy Glirius az unitárius egyházalapító, Dávid Ferenc legradikálisabb előmunkásának számít, sőt az is, hogy a zsidóság felé hajló erdélyi szekta, a szombatosoké is jőszerével Gliriusra megy vissza.⁵⁵

A heidelbergi menekült hatásának nem várt, máig tartó következményei lettek: a székely parasztok, akik századokon át szombatosokként éltek, száz évvel ezelőtt, 1868-ban, amikor az egyházi törvények liberálisabbakká lettek, tömegesen zsidóknak tértek át. Ezen lépésük következményeként őket 1944-ben a nemzeti szocialista megsemmisítő táborokba hurcolták el. Ezt a különleges tragédiát, amely ugyan kevés családot érintett⁵⁶, a holokauszt apokaliptikus borzalmi között el eddig alig jelezték. Bizonyára helyénvaló azonban, ha a Heidelberg és Erdély közti kapcsolatok keretében a késői áldozatokról is megemlékezünk, akiknek okozói nyugatról avatkoztak be a sokféle vallású és nyelvű Erdély életébe.

Vehe-Glirius 1579-ben Kolozsvárt ismét elhagyta és nyugtalan élet után 1590. december 21-én egy kelet-fríz börtönben halt meg. Greetsielben, hozzá nem illő helyen temették el. A heidelbergi fogságáról írt rövid, alapos és igaz jelentése legfontosabb forrása lett a Sylvanusra vonatkozó pernek.⁵⁷

Csaknem Vehe halála napján, de 18 évvel előbb, 1572. december 23-án, az utolsó heidelbergi foglyot, Johannes Sylvanust, az antitrinitáriusok csoportjának vezetőjét a heidelbergi Szentlélek templom előtt lefejezték. Élete végéig azt gondolta, hogy tisztéből elmozdítják, és neki meg családjának tisztességes távozást engedélyeznek⁵⁸ bizonyára éppen Erdélybe, amelynek nevét leveleiben természetesen többé nem nevezte meg. Ez ugyanis ártalmára lett volna. De enélkül is, esetének elfojtása a speyeri birodalmi gyűlésen, elég ok volt arra, hogy a szuperintendensnek végzetét jelentse, mint ahogy a háttérben lejátszódó heidelbergi pártoskodások az egyházi fegyelem kérdéseiben, neki éppen úgy hátrányára voltak. Ellenfelei szemében az sem használt többé, hogy Sylvanus az ortodox kálvinizmus igazi híve lett. A halálos ítélet megmaradt.

Frigyes sokáig vonakodott, hogy a halálos ítéletet aláírja. A birodalmi fejedelemtől és a teológusoktól véleményezést kért, mert a kivégzést el akarta kerülni. De belső és külső politikai körülmények erre kényszerítették.⁵⁹ Sylvanusnak a három személyű bálvány ellen szóló hitvallása és Blandratához írt levele, az ő (vagy a Neuseré?) szándéka a török birodalom kiterjesztését előmozdítani, és az a tény, hogy imádságába a szultánt is befoglalta, az egyháztanácsnak az eretnekeket elítélő bírái előtt őt, az „isteni fenséget megsértőnek”⁶⁰ tüntették fel. A császár és a lutheránusok az antitrinitarizmusban a kálvinizmus folyományát látták. Ily módon tehát Frigyes 1572. április 1-én aláírta a halálos ítéletet, megkerülve ezzel az előírt és jóváhagyott eljárást, miszerint az ilyen kínos ügyekben mindenütt van egy bíró, aki előtt a vádló volt a felettes hatóság és a vádlottnak egy vagy több védőt voltak kötelesek állítani.⁶¹ A választófejedelem csak decemberben engedett a diszciplinisták unszolásának, hogy a halálos ítéletet végrehajtsák. A kivégzés napján összeülő látszat-törvényszék összetétele két nappal előbb még nem volt ismeretes. Sylvanust a vesztőhelyre a Szentlélek templom harmadik lelkésze, Johann Reck kísérte. Sylvanus neki ismerte el Krisztus istenfiúságát az egyházi dogmatika szigorú megkülönböztetései alapján.⁶² Sylvanus két fiának is jelen kellett lenni a kivégzéskor.⁶³ Ellenségeiért mondott imája közben halt meg, azok viszont örömkialtásban törtek ki, hogy ellenfelük az ortodoxiához visszatért és lelkére az égben felmentés vár.⁶⁴

A saját hitsorsosaink magatartásának ilyen jeleneteiről szégyenünkben inkább eltekintenénk. Helyettük azokat az összefüggéseket vizsgálónk meg, amelyek az európai antitrinitáriusokat Olaszországtól kezdve Genf és Zürichen át Johann Sommerig, Jacobus Palaeologustól Adam Neuserig, Matthias Vehe-Glirius és Johannes Sylvanusig összekapcsolja. Életrajzi vonatkozásban izgalmas feladat lenne a pfalzi Sylvanus és az erdélyi Dávid közötti jellemvonásbeli hasonlóságokat feltárni.

Heidelberg és Erdély kapcsolatának vizsgálatánál fontosabbnak látszik a 16. századra vonatkozólag azt megjegyezni, hogy 1571-ben Erdélyben lehetséges volt az átmenet a katolicizmusról a lutheranizmuson és kálvinizmuson át az unitarizmushoz, mert itt négy bevett és egy megtűrt vallást ismertek el. A német birodalom területén ilyen magatartás ismer-

retlen volt. Érdekesnek látszik, hogy a török Erdély számára mint reális és jelenvaló veszély ennek mind az ellenállását az iszlám vallással szemben erősítette, mind pedig az állampolgárok közötti toleranciát is előmozdította, míg a török mint távoli és ismeretlensége miatt annál jobban rettegett veszély, mind az egymás közötti türelmetlenséget kiélezte, mind pedig az idegen hit elleni védekezést csökkentette, ahogy ezt Adam Neusernek a „török levélbeli“ rajongó elképzelései is igazolják.⁶⁵ Az első esetet és vele együtt egy, még akkor is, ha korlátozott, a türelem jótékony hatását a több nemzetiségű Erdély megtapasztalta. A második helyzetet és vele együtt a türelmetlenséget, még akkor is, ha ez jószándékú volt, Sylvanusnak és barátainak a német Heidelbergben kellett elszenvednie.

JEGYZETEK

¹ Horn, Curt: *Johann Sylvan und die Anfänge des Heidelberger Antitrinitarismus*. (Johann Sylvan és a heidelbergi antitrinitarizmus kezdetei). *Neue Heidelberger Jahrbücher* XVII (1912) 241.

² Benrath, Gustav Adolf: *Der Antitrinitarismus*. In: Carl Andresen (kiad.): *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*. 3 kötet, Göttingen 1984, 49—70. A szerző, noha nem érinti a heidelbergi antitrinitáriusokat, de az olasz és erdélyi kulcsszemélyekről jó áttekintést nyújt és a legújabb irodalmat is közli.

³ Schuller, Hermann: *Johann Sommer* (1542—1574). *Leben und Wirken eines südostdeutschen Humanisten*. (Johann Sommer (1542—1574). Egy délkeleti német humanista élete és tevékenysége. *Siebenbürgische Vierteljahresschrift* 64 (1941) 38—60, 126—135, 205—233. Vö. főleg Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren*. (Az erdélyi antitrinitáriusok ideológiája az 1570-es években). Budapest 1961. 17—53; Capesius Berhard (kiad.): *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen*. (Német humanisták Erdélyben). Bukarest, 2. kiadás 1974, 161—185, 200—202.

⁴ Vö. Pirnát Antal i.m., 54—116, 199—206. Palaeologus úgy látszik 1575-ben hagyta hagyta el Erdélyt. 1585-ben Rómában máglyán halt meg.

⁵ Rotondó, Antonio: *Blandrata*. TRE 5, 777—781. — Wilbur, Earl Morse: *A History of Unitarianism*. (Az unitarizmus története.) Cambridge, 1952. Vö. még Horn, Curt: i.m.

⁶ Vö. Philippi, Paul: *Heraklides*. RGG³ 3, 228. hasáb (I betű); ehhez még Johann Sommer verses eposza: *Clades Moldavica*. I. h. (23. jegyzet) 170 és kk. és Sommer: *Leben des Jakob Basilikus Heraklides, Fürsten der Moldau*. (Jakob Basilikus Heraklides élete, Moldva fejedelme. (In: Capesius, Bernhard: *Sie fördern den Lauf der Dinge*. (Ők elősegítették a dolgok menetét). Bukarest, 1967, 291—304.

⁷ Ez a formula nem Oleviantól származik, de a „párt“-é bizonyára tőle. Ennek ő volt a feje. Vö. Horn, i.m., 249 (21. jegyzet).

⁸ Az egyháztanácsot 1570-ben a következők alkották: Wenzel Zuleger Csehországból (Vö. Horn i.m., 246), sógora Konrad Marius, Caspar Olevian, Peter Dathen udvari prédikátor Weszfáliából (Horn i.m., 247), Christoph Ehem és a jogász N. Hardelius) így Vehe; Vö.: Rott, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen*. — Újabb források a Sylvanus és társai ellen folytatott per iratanyagának felülvizsgálatára. *Neues Ar-*

chiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der rheinischen Pfalz. VIII (1910) 198 vagy Franziskus Junius Franciaországból (vö. Horn i.m., 249).

⁹ Horn i.m., 251.

¹⁰ „A teológiai kar tagjai voltak: Boquin (dékán), Tremellio, Ursin, Zanchi“. Horn i.m., 249 jegyzet.

¹¹ Horn i.m., 263.

¹² Érdeklődésre tarthat számot, hogy G. E. Lessing az első volt, aki az antitrinitárius pert és a Péter templom szerencsétlenül járt lelkészének, Adam Neusernek alakját „felfedte“: *Von Adam Neusern, einige authentische Nachrichten* c. munkájában. (Adam Neuserről néhány megbízható hír). In: Karl Lachmann és Franz Muncker (kiad.): G. E. Lessing: *Sämtliche Werke*. (Összes művei) 12. kötet 1979 (az 1897-i lipcsei kiadás újrajomása) 202–254. Vö. még Rott, Hans: i.m. 184 és kk.

¹³ Horn i.m., Ballenstadt-ról ír, valószínűleg pusztá elnézésről lehet szó.

¹⁴ Meggyőződésében történt változásról Sylvanus később a szószékről nem nyilatkozott: „... cum non docuerim publice Arianismum“. Rott i.m., IX, 69.

¹⁵ Horn i.m., 232.

¹⁶ Horn i.m., 241.

¹⁷ Horn i.m., 240 és kk.

¹⁸ Horn i.m., 240. Arról, hogy Sylvanusnak lelkési tisztségében fegyelmi ügyei akadtak, 1570. április 15-én keltezett levele tanúskodik. Vö. Rott i.m. IX. 62 és kk.

¹⁹ Vö. Philippi, Paul: *Staatliche Einheit und gesellschaftliche Pluralität in der Religionsgesetzgebung des Fürstentums Siebenbürgen*. (Állami egység és társadalmi sokféleség az erdélyi fejedelemség vallási törvényhozásában). Heidelberg Jahrbücher XVIII (1974) 50–65.

²⁰ Horn i.m., 255.

²¹ Horn i.m.: „Schon seit 1564 begegnen uns Namen von Studenten, die uns in der Reihe der polnischen Antitrinitarier später begegnen“ (már 1564 óta találkozunk olyan hallgatók neveivel, akikkel később a lengyel antitrinitáriusok sorában találkozunk) köztük Stanislaus Pharnovius, aki Marburgon (ahol a Luthert követő Hyperiusnál tanult) és Zürichen át (ahol Zwingli hivével, Bullingerrel érintkezett) Heidelbergbe jött (vö. Rott i.m., 35. jegyzet, VIII, 220. 2. jegyzet). Horn további Lengyelországból jött diákokat is megnevez: Johannes Beltzerovicus-Baltzerowski, Johannes Miscurvius, Johannes Jordan, Caspar Malivius és a sziléziai Martin Seidel.

²² Horn i.m., 264: Lengyelország ezekben az években az antitrinitarizmus mentsvára volt. Lasicki magával hozta onnan az antitrinitárius Adam Pastor írásait. Útja először Zürichbe vezetett, ahol Josias Simmler hevesen támadta írsaiban az antitrinitáriusokat. Minthogy azonban könyvét Blandrata nevettségessé tette, Lasicki magának Heidelbergben több sikert remélt.

²³ Horn i.m., 269.

²⁴ Horn i.m., 262. Vö. ehhez Johannes Wolph (Zürich) 1569. július 23-án Sylvanushoz írt levelét. Lásd Horn i.m., 315.

²⁵ Rott i.m., VIII, 255.

²⁶ Horn i.m., 268.

²⁷ Horn i.m., 260. Erast is írja 1570. július 18-án Bullingernek, hogy Sylvanus és azonos gondolkodású társai megfontolhatták, hogy ők teológiai felfogásuk miatt sem Pfalzban (a diszciplinisták alkotta egyháztanács hatókörében), sem pedig máshol a birodalomban, sem Svájcban nem remélhettek letelepedni. Máshol

pedig nyelvi akadályok állottak útjukban; Erdély marad hátra ott — vélte Sylvanus társaival —, nem lesznek nyelvi problémák. (Vö. Rott i.m., VIII, 209.)

²⁸ Vehe maga az egyháztanácsot hamis vád miatt marasztalta el. Vehenek 1590-ben a fogságban írt jelentéséből (1. Rott i.m., VIII, 195—235) világosan kiderül, hogy a fegyelmi ügyben elszenvedett igazságtalanság a dogmatikus konfliktus lélektani mozgatójának maradt. Vö. a 223. lappal, ahol Vehe az egyháztanács elnökét, Wenzel Zulegert ilyen szavakkal vádolja: „Azt gondolja, mivel a fegyelem dolgában ellene lennék, ebből szükségszerűen kellene következzen, hogy én ariánus volnék“. Az egyháztanács urai nyilvánvalóan Vehe panaszát meg akarták semmisíteni, és Sylvanus felől a választófejedelemnek... megmutatni, milyen emberek az egyházi fegyelem ellenzői. Horn i.m., 268. A fejedelem előtti kihallgatás során Vehe még panaszkodott is, hogy „az egész vádaskodás, amelyet az egyháztanács ellene rendezett“ és erre a választófejedelem megígérte — Vehe saját bevallása szerint — az azonnali szabadonbocsátást. Ennek elhalasztására (ti. hogy őt szabadon bocsássák) Vehe önként késznek nyilatkozott, mert Zuleger hasznosnak vélte, hogy ő még egy, a Krisztus istenségéről való beszélgetésen részt vegyen, amelyik a következő vagy a távolabbi napok egyikén lesz. Vö. Horn i.m., 274 és Rott i.m., VIII, 224. Végül Vehe kijelentette, — saját állítása szerint — hogy ő az első 1570 novemberi békeesküjében hajlandó Erdélyből egyenesen Pfalzba visszatérni, mihielyt az egyháztanácsosokat, a gonosztevőket megbüntetik és Pfalzból kiűzik. Rott, i.m., VIII, 231.

²⁹ „...hogy a birodalmi gyűlést és az elefántot megnézhesse, amelyről egy porosz nemes ember... Erastus doktor úrnál adott ebéden beszélt“. Rott i.m., VIII, 203.

³⁰ Minden adat Vehe jelentéséből való; Rott i.m. VIII, 204 és kk. Ezekre támaszkodik Horn is i.m., 264 és kk.

³¹ Neuser szeretné ezt a visszatérést saját készsége jeléül feltüntetni, hogy maga a kurpfalzi törvényszék előtt önként jelentkezett. Vö. 1570 nagyhete szerdáján írt levelével. Lessing i.m., 214.

³² Horn i.m., 265. A Sylvanus által kért véleményezés egyáltalán nem jutott oly messzire. De ő töprengéssel eljutott az apostoli és az athanasiuszi szimbólum közti ellentétig, amelyben Sylvanus az athanasiumot elvetette. Horn i.m., 262. A hitvallásban rendszeresen összefoglalja antitrinitárius teológiai álláspontját.

³³ Vö. Adam Neusernek, Heidelberg hajdani prédikátorának levele Selymhez a második ilyen nevű török császárhoz. In: Monumenta et literaria viroorum in republica et literaria illustrium, selecta ... I. Frankfurt 1702, 337—344. Az eredeti levél latinul fródtott. A szöveg kritikai vizsgálat a ránk maradt példány valódiságát igazolja (vö. Horn i.m., 268). Neuser szeretné hogyha az írást legfeljebb a rossz tette való hajlandóságként értékelnék, és vitatkozik a bírakkal, akik tudomására hozták, hogy ők „a hajlandóságot a tethez mérten vizsgálják ki.“ Lessing i.m., 214.

³⁴ Vö. Philippi, Paul i.m., 42. jegyzet.

³⁵ 1570-re vonatkozólag itt éppen a szöges ellentét jellemző. Csak Kolozsváron volt egy német nyelvű unitárius gyülekezet. Az erdélyi száz egyház a kálvinistákkal és az unitáriusokkal szemben állást foglalt, és éppen Heidelberg teológiai tanárára, Tilemann Hetszhusiusra bivatkozott, aki 1559-ben leghevesebben a svájci úrvacsoratanál szemben foglalt állást. Vö. Teutsch, Georg Daniel: *Die Synodalverhandlungen der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen in Reformationsjahrhundert*. (Az ágostai hitvallású evangélikus nemzeti egyház zsinati tanácskozásai a reformáció századában). Urkundenbuch der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen. Köln-Wien 1979. 244 és 263 (Studia Transsylvanica 5. kötet).

³⁶ Horn i.m., 256.

³⁷ Az egyháztanács véleményezését német nyelven a *Monumenta pietatis...* tartalmazza, 318—334: *Acta Sylvanum et Neuserum betreffend* (Sylvanus és Neuser ügyére vonatkozó iratok 1570).

³⁸ Lev. 24, 14; Deut. 13, 3.5.6.11.17.18.20. *Monumenta pietatis...* 326 és kk.

³⁹ *Monumenta pietatis...* 311.

⁴⁰ A választófejedelemnek a lengyel III. Henrikkel 1573 december 12-én folytatott beszélgetéséről készített, a fejedelem maga diktált protokolluma bizonyítja, hogy Frigyes a reformátusoknak a katolikus Franciaországban (és Lengyelországban) való megtűrésében reménykedett, de azt is meghagyta, hogy „ő maga és más választófejedelemnek csak egy vallást engedélyezzenek“. *Monumenta pietatis...* 317.

⁴¹ Ez Horn feltevése i.m., 271. Errastnak 1571. május 27-én Bullingerhez írt leveléből ilyen segítség nem derül ki. Ellenkezőleg, Erast Neusert „non Arianus sed Mahometanus“-nak tünteti fel. Ellenben — föltelezhetőleg — a heidelbergi helytartónak (Faut), Dr. Hartmann Hartmanninak része lehetett a börtönőr megvesztegetésében, minthogy Hartmann szemmel láthatólag Vehenek és Suternek szabadonbocsátásában tevékenyen vesz részt. Vö. Rott i.m., 232, de 250 is!

⁴² Horn i.m., 272. Neuser német lelkészként a Posan melletti Schmiegelben működött.

⁴³ Erast véleménye (66. jegyzet), amely már aggodásba megy át: „[Adamus] Lengyelországba szökött és Itáliába, ahol a velenceiekkel és a törökökkel barátságot kötve, átment Görögországba“. I. m. 271.

⁴⁴ Pirnát Antal i.m. 23. jegyzet 120 és kk. Ehhez lásd még Neuser levelét Lessing i.m., 207 és kk.

⁴⁵ Neuser egyetlen megmaradt írásának címe: *Scopus Septimi capitis ad Romanos*. Vö. Pirnát i.m., 121 és kk. A többi kolozsvári lelkészeiktől Neusert mint-hogy a vallás tekintetében sok dologban nekik nem tetszett, mindenekelőtt az Új- és Ószövetség közötti különbségről, az isteni kegyelemről, hasonlóképpen János evangéliuma első részének magyarázatáról való vélekedés választotta el. Vö. Lessing i.m., 208.

⁴⁶ Pirnát i.m., 124.

⁴⁷ Pirnát i.m., 125.

⁴⁸ A szultán főtelmácsa alatt. Vö. Lessing i.m., 211.

⁴⁹ Rott i.m., VIII, 258.

⁵⁰ Horn i.m., 273. E szomorúan végződő életrajz után ne hallgassunk el egy valamivel jobb befejező mozzanatot sem: Neuser gondoskodik még 1574-ben fiának a börtönből való kiengedéséről. Figyelmezteti őt, hogy ne jöjjön hozzá, apjához: mert „el fogják fogni és eladják... Mert ez nem olyan ország, mint Németország, ahol vándorolhat.“ Lessing i.m., 219. A speyeri birodalmi gyűlésen megjelent erdélyi kiküldött, Bekes Gáspár valószínűleg közvetítője lehetett Neuser fiának adott császári stipendiumnak, mellyel ő Bécsben tanulhatott. Rott i.m., VIII, 211 és kk. „Így tudhatjátok és értesülhetek arról, hogy az enyéimmal Heydelbergben hogy alakulnak a dolgok“, érdeklődik 1574-ben. Lessing i.m., 216.

⁵¹ Vehe békeesküjét lásd Rott i.m., IX, 18—21. Suter békeesküjét lásd Rott i.m., VIII, 233. Horn i.m., 260.

⁵² Rott i.m., VIII, 253.

⁵³ „Vehe“ tulajdonképpen föltehetőleg 'pelé'-t jelent. (Ezt a jelentést Jakob és Wilhelm Grimm német szótárából nem lehetett bizonyítani). „Pele“ viszont a

latinban „glis“. Horn i.m., 251 szerint már Brenz Vehére vonatkozó figyelmeztetését így fogalmazta meg: „a gliribus caveat“ (a pelétől óvakodjatok). Vehe később még a Dietrich Dorsch és Nathanael Aelianus Mattania árnevet is használta. Vö. Rott i.m., VIII, 244 jegyzet.

⁵⁴ Vagy mégis pfalzinak? „Era stato molto innanti in transilvania un Mathia Glirio, tutto al Guidaismo, il quale venuto di Polonia (dove ancor hoggidi si trattiene presso uno di quei palatini)“. Veress András: *Antonio Possevino, Transilvania*. Budapest 1913) *Fontes Rerum Transylvanicarum* 3/136; idézi Pirnát i.m., 23. jegyzet, 129; lásd még *Călători străini despre țările Române*. 2. kötet. Bukarest 1970, 274.

⁵⁵ Pirnát i.m., 131 és Dán Róbert: *The Works of Vehe-Glirius and Early Sabaterian Ideology in Transylvania*. In: *Armanium*. Budapest. (1975 vagy 1976) 87–94. E szerint Glirius Erdélyben nem a zsidó vallást akarta népszerűsíteni, hanem inkább egy keresztény vallás számára az alapokat lerakni, amelyek az Ószövetségen alapulnak. Jézus ebben a vallásban elhatárolt szerepű Messiás volt, Krisztus eljövételének tana és az Újszövetség filológiai értelmezésének teológiai tudománya kellett ehhez. Ez a szintézis többek között a szombatosságot készítette elő, »az eszmetörténet egyik nagy kalandját«. Ehhez lásd Dán Róbert: *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*. Budapest és Leiden 1982.

⁵⁶ Vö. Kohn Sámuel: *A szombatosok Erdélyben*. Történetük, irodalmuk és dogmatikájuk. Budapest és Leipzig 1894; Pákozdy László: *Az erdélyi szombatoság; keletkezése, alakulása az unitarizmustól a zsidó vallásig, valamint megsemmisülése*. Stuttgart 1973, különösen 54.

⁵⁷ Pirnát i.m., 23. jegyzet 130; Rott i.m., VIII, 195 és kk., különösen 247.

⁵⁸ Horn i.m., 280. Sőt Sylvanus arra kéri a fejedelmet, hogy őt tekintettel „a szegény felesége és neveletlen gyerekeire — három gyermeke volt, — ne űzze ki Pfalzból a hideg télben.“

⁵⁹ Horn i.m., 278 és kk.

⁶⁰ Horn i.m., 277.

⁶¹ Horn i.m., 279.

⁶² Rott i.m., VIII, 252. Reck, Olevian lelkész társa volt a Szentlélek templomnál.

⁶³ „Sylvanust pedig, tekintetbe nem véve, hogy ő ariánusi szörnnyüségét visszavonta, két köréje állított fiának jelenlétében emlékeztetőül és példaképpen pallossal halálra ítélték; a másik Adam (Neuser), ha ő nem menekült volna el (Erdélybe), szintén így járt volna“. (Lambi Markusnak a választófejedelem egyháztanácsosának a Sylvanus és Neuser ellen folytatott perrel szóló elbeszéléséből. Rott i.m., VIII, 251).

⁶⁴ Horn i.m., 281.

⁶⁵ A híresztelés, amely Adam Neusert (Temesváron?) megriasztotta jól illik a Heidelberg és Kolozsvár közti politikai-lélektani eseményekhez. Valónak látszik, hogy Báthory (belsőleg) a szintén katolikus császárhoz csatlakozott és — mint ez utóbbi — szívesen megégettette volna az összes unitáriusokat. A császárral ellentétben azonban az 1568-i és 1571-i erdélyi országgyűlés határozatai kezét megkötötték. Amit Báthory szívesen akart volna, egy volt; ami neki szabad volt és amit keresztül vihetett, más volt. Neuser azonban, aki heidelbergi mérték szerint mért, a másodikat bizonyára közelebb látta az elsőhöz, és levonta maga számára a megfelelő következtetéseket. Mivel Neuser személyes fejlődése végülis az unita-